

Study of Open and Closed Questions and their orientation in the Poems of Mahdi Akhavan Sales

(Case study: The collection of poems "*Zemestan*," "*Akhar-e-Shahnameh*" and "*Az in Avesta*")

Amin Banitalebi Dehkordi^{*1}: Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

Ebrahim Zaheri Abdevand: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.

Abstract

The aim of this study, using a descriptive-analytical approach, is to examine the questions reflected in the collection of poems of Akhavan such as "*Zemestan*, *Akhar-e-Shahnameh* and *Az in Avesta*". The findings and results show that Akhavan has paid more attention to open interrogative sentences (broad and limited information). This indicates that Akhavan has been more interested in new, precise and detailed answers to the issues; however, the questioner has some control over the answers that should be given. Among closed questions, much attention has been paid to yes/no questions, which indicates that the Brotherhood sought to receive explicit answers about the fulfillment or non-fulfillment of an action, and to receive confirmation or rejection from the audience. A separate examination of the types of interrogative sentences in these three collections also shows that the frequency of emphatic sentences has decreased and the frequency of yes/no and choice sentences has increased. In the last collection of the *Shahnameh*, the frequency of extensive informational sentences has decreased and the frequency of limited informational sentences has increased, while in the *Avesta* collection, the frequency of these types of sentences has increased again. The thematic orientation of the questions has also been more towards the issues of the identity of individuals and the nature and type of action, which has become more noticeable in this collection of the *Avesta*. This indicates attention to the identity of individuals, the human origin of actions and their nature.

1. Introduction

Akhavan Sales raises various interrogatives concerning political, social, cultural, and doctrinal issues within his poetry, which he considers characteristic of contemporary Iranian poetry. The

1. Corresponding Author: a.banitalebi@cfu.ac.ir

prominent use of interrogative sentences in Akhavan's discourse can be attributed to several factors: firstly, the poet's internal emotional transformations in his personal life; secondly, the diversity of his reactions to sociopolitical events; thirdly, the poet's bewilderment regarding religious and philosophical matters; and fourthly, Akhavan's internal duality between being Iranian and being Muslim. Furthermore, Akhavan Sales believed that social poetry should not adopt a purely reportorial or overtly political aspect; rather, these issues ought to be conveyed through artistic ambiguity and layers of meaning, with the deployment of various types of questions serving as a prime vehicle for this expression.

The authors of this study seek to answer the following questions: Among the different types of interrogative sentences (broad informational, limited informational, yes/no, alternative, and tag questions), which type did the poet focus on most extensively? What is the extent of the speaker's control over these interrogative sentences, and toward which subjects were the questions primarily oriented?

2. Literature Review

The use of questions in Akhavan Sales' poetry has previously been examined from the perspectives of rhetoric (*balaghat*) and semantics. Researchers have concluded that the majority of questions in Akhavan Sales' poetry inherently convey implicit meanings of expressing helplessness and despair. Additionally, another study indicates that out of the twenty-seven pragmatic functions proposed by Shamisa, Akhavan devoted the most attention to twelve functions, with despair being the most prominent semantic-intentional category. This current research, for the first time, investigates the syntactic type of the interrogative sentences, the degree of the speaker's control over them, and their thematic orientation within Akhavan's poetry.

3. Methodology

Employing a descriptive-analytical approach grounded in linguistic principles, this study examines the types of questions and their thematic orientations across three poetry collections: *Zemestan* (Winter), *Akhar-e Shahnameh* (The End of the Epic), and *Az In Avesta* (From This Avesta). Initially, established sources in the domain of question design and its typologies were reviewed, followed by the systematic note-taking of relevant textual samples. Ultimately, after cross-validating the findings, the requisite analyses and data were presented.

4. Analysis and Discussion

4.1. Types of Interrogative Sentences in Akhavan Sales' Poetry

An examination of the question types based on the chronological progression of the poems reveals a decrease in the frequency of tag questions, indicating a reduction in the intensity of the speaker's control over the respondent over time. In *Akhar-e Shahnameh* compared to *Zemestan*, the frequency of broad informational interrogatives is lower, while limited informational interrogatives are higher, suggesting the poet's quest for more precise and granular answers. Conversely, the frequency of informational sentences is notable in *Az In*

Avesta, reflecting the poet's renewed inclination to address overarching life issues. The upward trend in the use of yes/no interrogatives demonstrates the poet's increasing focus on explicit and definitive answers over time. Finally, the frequency of limited informational, alternative, and yes/no questions is higher in *Az In Avesta* than in the preceding two collections, signifying the poet's transition from open-ended dialogue toward definitive judgment.

4.2. Thematic Orientation of the Questions

In the collection *Az In Avesta*, questions pertaining to identity and the presence of individuals, as well as the nature and type of action and affairs, are more prominent compared to the previous two collections. Furthermore, the specific query regarding what an entity ought to actualize and which duty it must undertake constitutes a distinct emphasis when contrasted with the earlier works. The escalation of these two thematic orientations in *Az In Avesta* indicates that Akhavan has shifted from the social and historical questions prevalent in his earlier poems toward anthropological and existential inquiries, signaling a transition from a collective and protest-oriented perspective to an introspective and philosophical one.

5. Conclusion

Akhavan Sales primarily focused on limited informational questions to elicit specific answers regarding situational elements such as the time, place, and human origin of events. The poet utilized broad informational questions to seek novel responses; however, through the structure of the answers and the confinement of the inquiries, he maintained significant control over these open-ended questions. Among the closed questions, yes/no questions had the highest frequency in Akhavan's poetry, indicating the receipt of explicit and definitive answers regarding the occurrence/non-occurrence or rejection/affirmation of events and subjects. The dominant thematic orientations of the questions, in descending order of frequency, concerned the identity of persons, the nature and type of action, the location of events, the quality of action, the possibility or impossibility of an action occurring, time, and the rationale behind events. The objective of the identity-related questions was to express doubt regarding the meaning of individuals' lives, reflect their alienation and individuality within the collective, demonstrate identity crisis and self-alienation, and ultimately, to engage in their re-identification. The purpose behind formulating questions about the nature and type of action and affairs was to expose the incompatibility between the mode of action and its context of manifestation.

Keywords: Akhavan Sales' poems, closed questions, controllability, open questions, question orientation

بررسی پرسش‌های باز و بسته و جهت‌گیری آن‌ها در اشعار مهدی اخوان ثالث؛ مطالعه موردی: زمستان، آخر شاهنامه و از این اوستا

امین بنی طالبی دهکردی^۲: گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.
ابراهیم ظاهری عبده‌وند: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

چکیده

در رویکردهای زبانشناسی پرسش‌ها بر اساس میزان اختیار یا اجبار مخاطب در پاسخ‌گویی، به دو دسته باز و بسته با گونه‌های مختلف تقسیم شده‌اند. پرسش‌های باز مشارکت فعال مخاطب را در خوانش شعر ایجاد می‌کنند؛ اما در پرسش‌های بسته مخاطب مجبور است از بین گزینه‌های موجود، یکی را برگزیند یا با پاسخ مورد نظر گوینده همراهی کند. هدف این پژوهش بررسی پرسش‌های بازتاب‌یافته در مجموعه اشعار زمستان، آخر شاهنامه و از این اوستا از اخوان ثالث بر این اساس و با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اخوان بیشتر به جمله‌های پرسشی باز (اطلاعی گسترده و محدود) توجه نشان داده که دلالت بر این دارد که او بیشتر به دنبال پاسخ‌های تازه، دقیق و جزئی بوده است؛ اما پرسش‌کننده به نحوی بر پاسخ‌هایی که باید داده شود، کنترل دارد. بدین ترتیب، برخلاف ماهیت پرسش‌های باز، پاسخ‌ها هدایت شده هستند. از میان پرسش‌های بسته نیز به پرسش‌های بله/خیر بیشترین توجه نشان داده شده است که این امر ضمن نشان دادن میزان اجبار مخاطب به دادن پاسخ‌های مشخص، نشان‌دهنده این است که اخوان به دنبال دریافت پاسخ‌هایی صریح و قطعی درباره تحقق یا عدم تحقق یک فعل، دریافت تأیید یا رد مخاطب بوده است. بررسی تفکیکی انواع جمله‌های پرسشی در این سه مجموعه نشان می‌دهد که از بسامد جمله‌های تأکیدی کاسته و به بسامد جمله‌های بله/خیر و انتخابی افزوده شده است. در مجموعه آخر شاهنامه بسامد جمله‌های اطلاعی گسترده کمتر، و اطلاعی محدود بیشتر شده که در مجموعه از این اوستا بسامد این نوع جمله‌ها دوباره افزایش یافته است. جهت‌گیری موضوعی پرسش‌ها بیشتر پیرامون هویت اشخاص، ماهیت و نوع عمل بوده است که در مجموعه از این اوستا نمود چشمگیرتری پیدا کرده‌اند. این امر دلالت بر توجه به هویت افراد، منشأ انسانی افعال و چستی آن‌ها دارد.

کلیدواژه‌ها: اشعار اخوان ثالث، پرسش‌های باز، پرسش‌های بسته، کنترل‌شوندگی، جهت‌گیری پرسش.

۲. نویسنده مسئول: a.banitalebi@cfu.ac.ir

۱. مقدمه

اخوان ثالث پرسش و پاسخ‌های مختلفی درباره مسائل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اعتقادی در اشعار خود مطرح می‌کند که از نظر او از ویژگی‌های شعر معاصر ایران است: «در جامعه همیشه سؤال‌هایی هست و طبعاً جواب‌هایی هم وجود دارد. یا برای یک سؤال ممکن است جواب‌های متعددی وجود داشته باشد؛ به هر حال، این سؤال و جواب‌ها از زمان مشروطه وارد عرصه شعر شد. بسیاری بودند که فقط طرح سؤال می‌کردند و عده دیگری هم تنها پاسخگوی سؤالات بودند» (کاخی، ۱۳۷۱: ۲۹۲).

درباره اینکه چرا جملات پرسشی در کلام اخوان نمود برجسته یافته است، می‌توان به چند عامل اشاره کرد: نخست؛ گوناگونی حالات شاعر در زندگی شخصی؛ مثلاً از یک سو سختی‌ها و ناکامی‌های زندگی نظیر شکست عشقی در دوره جوانی، فقر و تنگدستی در طول زندگی، از دست دادن دو دختر (تسگل و لاله) و از سویی دیگر عشق و علاقه او به زندگی که در اشعاری همچون "نماز" و "ارمغان فرشته" بازتاب یافته است: «من بنده لحظه هستم؛ آن دم، آن زمانی که مرا تسخیر کرده ... بنابراین، من تسلیم آن احوالی هستم که بر من می‌گذرد و در من جاری است و می‌تراود. فرض کن تأملی است یا خشمی یا خروشی یا هر چیز که هست» (همان: ۸۸).

دوم؛ گوناگونی حالات او در رویدادهای اجتماعی-سیاسی؛ مثلاً از یک سو تلاش و امیدواری شاعر برای بیدارسازی و ایجاد خوش‌بینی و امید در مردم به‌ویژه در اشعار پیش از واقعه کودتا و از سوی دیگر، یأس و دلمردگی در شعرهای پس از واقعه کودتا؛ همان‌گونه که خود شاعر بیان کرده است: «من رهسپار وادی‌های مقدس بودم، رهنمود چشمه‌های روشن زندگی بودم، پیشامدهایی آن چشمه‌های روشن و مقدس را کور کردند، شهید کردند، چنانکه گفته‌ام: خشکید و کویر لوت شد دریامان ...» (همان: ۴۳). در همین راستا، گفته شده است: «اخوان ثالث با خود در تضاد بود. تضاد او میان شعر و وجودش بود. دنیایی که او ترسیم و تصویر می‌کرد، با وجود او در تضاد بود. او به گواهی بهترین اشعارش، جهان را تیره و تار می‌دید ... امام امید که چنین نومید است، وجودش پر از امید بود برای دیگران، برای جوانان فرهنگ‌دوست مملکت ما، برای آیندگان که بدانند فرهنگ ما نمرده است و پایان شاهنامه نیست» (کاخی، ۱۳۷۹: ۲۶۸).

سوم؛ گمگشتگی شاعر در مسائل دینی-فلسفی است؛ مثلاً شاعری که معتقد است اگر لحظه‌ای ایمان به وجود عالی نداشته باشد، در لحظه جان می‌دهد و معتقد است که سرشتش به امری مقدس، بزرگ، عالی و بشری ایمان دارد (همو، ۱۳۷۱: ۴۳) در اشعاری نظیر "قصه شهر سنگستان"، "مایا" و "شطی از دشنام" از دین، خدا، امشاسپندان و

همه امور مقدس و ایمانی ناامید می‌شود و با عصبیانی سرزنش‌آمیز از تمام هستی و مقصد و مقصود روی برمی‌گرداند؛ همان‌گونه که شفیعی کدکنی بیان می‌دارد: «اخوان در حوزه‌الاهیات، حالات گوناگون داشت؛ از الحاد مطلق و انکار اصل قضیه تا لحظه‌هایی که می‌گفت: حتی در مستی مطلق، شب‌های آدینه، باید برای پدر و مادرم فاتحه و اخلاص بخوانم. از دشمنی بی‌امان با هرچه میراث تازیان است تا عشق به حضرت رضا^(ع) و دفاع از تشیع به‌عنوان یک آرمان ایرانی درخشان» (۱۳۹۰: ۹۵).

چهارم؛ دویارگی شخصیتی اخوان میان ایرانی‌بودن و مسلمان‌بودن است. «اخوان چون یک شاعر-اندیشمند ملی، همین دویارگی شخصیت، همین اسکیزوفرنی تاریخی را در جان خود می‌داشت ... در جهان‌نگری او این‌گونه گرایش‌ها (عرب‌ستیزی و عرب‌زدگی) از یکدیگر باز شناخته نمی‌شود؛ همچنان که غرب از غرب‌زدگی و شرق از شرق‌زدگی» (شاهین‌دژی، ۱۳۸۷: ۲۵۷-۲۵۸). این شاعر، از بیگانگان می‌گریزد و پناه را در خانه پدری و گذشته ایران می‌جوید؛ اما از آنجا که غرب را نمی‌شناسد و در معنای جهان امروز تأمل نکرده است، در بدترین حلقه‌های گمراهی غرب‌زدگی و نژادپرستی فرومی‌افتد و سرگردان میان دو جهان شرق و غرب می‌شود (ر.ک آشوری، ۱۳۸۰: ۱۹۹). در کل، «اخوان مجموعه‌ای بود از تناقض‌ها، هیچ‌گاه در هیچ امری قاطع و استوار نبود. در همه چیز تردید می‌کرد. از الاهیات بگیر تا سیاست و حتی دوستی با دوستانش» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۴۱). هم‌چنین، اخوان ثالث معتقد بود که شعر اجتماعی - که شعری اصیل و هنری است - نباید همچون اشعار فرخی یزدی، لاهوتی و اشرف گیلانی جلوه خبری و سیاسی محض داشته باشد؛ بلکه این مسائل باید در قالب پوشش و ابهام هنری بیان شود «و این شگرد اخوان در بیشتر جاهایی است که نمی‌تواند سخن بگوید» (بهبهانی، ۱۳۷۸: ۱۱۶). از تجلی‌گاه‌های این موضوع، به کارگیری انواع پرسش‌هاست: «شعر اگر بخواهد شعر باشد، یک مقدار باید از احکام "بایدی" خودش را برتر بگیرد. جامه‌ای بپوشد که هنوز توش سؤال مطرح باشد. نباید چنین‌ها بوده باشد و معمولاً یک نسل در شعرهاش سؤال طرح می‌کند و نسل دیگر سؤال‌ها را جواب می‌دهد، یا بر اثر جواب‌های باز سؤال‌های نو طرح می‌کند. تا به حال چنین بوده و همیشه گویا چنین خواهد بود. شاعر از دو نسل است و از یک ملت؛ ولی من این دو تا را توأم خواستم زنده کنم و کردم کمابیش، در حد توانم، فرهنگم، توان قریحه‌ام و کار دانش و توانشم در امور زبانی و غیره» (کاخی، ۱۳۷۱: ۳۵۴).

بر این اساس و با توجه به جایگاه پرسش در نظام فکری و زبانی اخوان ثالث، مسئله اصلی در این پژوهش نیز بررسی جمله‌های پرسشی در مجموعه‌های زمستان، آخر شاهنامه و از این اوستا با رویکرد زبان‌شناسی است. بدین

دلیل این مجموعه‌ها انتخاب شده‌اند که بهترین و کامل‌ترین اشعار اخوان را دربردارند و به عقیده بسیاری از محققان، جهان‌بینی و سبک شاعری او در آن‌ها به تکامل و ثبات رسیده‌است. درنهایت به این پرسش‌ها پاسخ داده می‌شود که اخوان از میان انواع مختلف جمله‌های پرسشی (اطلاعی گسترده، اطلاعی محدود، بله/خیر، انتخابی و تأییدی) به کدام نوع بیشتر توجه داشته‌است؟ میزان کنترل‌گوینده بر جمله‌های پرسشی چگونه، و جهت‌گیری پرسش‌ها بیشتر به چه موضوع‌هایی بوده‌است؟

۲. پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های مختلفی پرسش‌ها در اشعار اخوان ثالث از دیدگاه بلاغت و معانی بررسی شده‌اند؛ چنان‌که حیدری و صباغی (۱۳۹۰) در مقاله «پرسش بلاغی در شعر مهدی اخوان ثالث» به این نتیجه دست یافته‌اند که بیشترین پرسش‌های شعر اخوان ثالث متضمن معنای ضمنی اظهار عجز و بیان نومیدی است. هم‌چنین، رحیمیان و بتولی ثالث (۱۳۸۳) در مقاله «منظورشناسی جمله‌های پرسشی در اشعار اخوان ثالث» نقش‌های معنایی-منظوری ۹۱ جمله پرسشی را بررسی کرده‌اند. نتایج این پژوهش حاکی از این است که اخوان از میان نقش‌های بیست‌وهفتگانه ارائه‌شده از سوی شمیسا، به دوازده نقش توجه بیشتری داشته و از مقوله معنایی-منظوری نومیدی بیشترین بهره را برده‌است. تاکنون پرسش‌ها در اشعار اخوان از دیدگاه زبان‌شناسی و رویکرد ساختاری بررسی نشده‌اند و در این پژوهش، برای نخستین بار به بررسی نوع جمله‌های پرسشی، میزان کنترل‌کنندگی‌گوینده بر آن‌ها، و جهت‌گیری موضوعی‌شان در شعر اخوان پرداخته می‌شود.

۳. روش پژوهش و مبانی نظری

۳.۱. روش پژوهش

در این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از مبانی زبان‌شناسی، انواع پرسش‌ها و جهت‌گیری آن‌ها در سه مجموعه شعر زمستان، آخر شاهنامه و از این اوستا بررسی می‌شود. ابتدا، منابع معتبر در حیطه طراحی پرسش و انواع آن مطالعه، و سپس از نمونه‌ها و اشعار مورد نظر یادداشت‌برداری شد. درنهایت، پس از تطبیق یافته‌ها با همدیگر تحلیل‌ها و داده‌های مورد نظر ارائه گردید.

۳. ۲. مبانی نظری

در زبان فارسی جمله‌ها را بر اساس شیوه بیان و نحوه انتقال پیام به چهار دسته خبری، عاطفی، امری، و پرسشی تقسیم کرده‌اند. جمله پرسشی، به عنوان یکی از پرکاربردترین صورت‌های زبانی، جمله‌ای است که گوینده از طریق آن به دنبال کسب اطلاعات است و در آن درباره موضوعی پرسش می‌شود (انوری و احمدی گیوی، ۱۳۸۵: ۳۰۷). ساختار جمله‌های پرسشی به دو گونه اصلی تقسیم می‌شود: یا با استفاده از واژه‌های پرسشی نظیر آیا، چرا، کو، چه، کجا، چگونه و کدامیک ساخته می‌شود، یا بدون این واژه‌ها و فقط از طریق آهنگ خیزان در گفتار شناخته می‌شوند. علاوه بر کارکرد اصلی جمله‌های پرسشی، یعنی کسب اطلاع، این جمله‌ها می‌توانند نقش‌های ثانویه‌ای همچون تهدید، توبیخ، انکار و تحقیر نیز داشته باشند (باطنی، ۱۳۷۰: ۸۸؛ فرشیدورد، ۱۳۸۴: ۱۱۳-۱۱۵).

جمله‌های پرسشی را می‌توان از منظر میزان کنترل‌پذیری به دو دسته کلی "باز" و "بسته" تقسیم کرد. در پرسش‌های باز (نامحدود) دامنه پاسخ‌ها متنوع است و پاسخ‌دهنده آزادی عمل و انعطاف‌پذیری بالایی در بیان پاسخ دارد. این نوع پرسش‌ها به مخاطب اجازه می‌دهد تا پاسخ خود را با توجه به دیدگاه و دانش خود گسترش دهد. در مقابل، پرسش‌های بسته (محدود) گزینه‌های پاسخ را به شکلی مشخص و محدود (مانند "بله" یا "خیر") تعیین می‌کنند یا پاسخ‌دهنده را به انتخاب از میان گزینه‌های از پیش تعیین شده محدود می‌سازند. این دسته از پرسش‌ها معمولاً به گونه‌ای طراحی می‌شوند که از پاسخ‌دهنده، انتظار تأیید یا رد موضوع مطرح شده را دارند (قادری، ۱۴۰۲: ۱۶۳؛ زارع احمدآباد، ۱۳۹۲: ۳۳).

هر یک از این دو به زیرگونه‌هایی تقسیم شده‌اند: پرسش‌های باز شامل دسته «پرسش‌های اطلاعاتی گسترده» و «پرسش‌های اطلاعاتی محدود» هستند. در نوع گسترده هدف کسب اطلاعات جدید و آغاز یک موضوع یا مبحث تازه است؛ درحالی‌که پرسش‌های اطلاعاتی محدود ناظر به دستیابی به اطلاعات جزئی و دقیق‌تری هستند (نجفی و حق‌بین، ۱۳۹۸: ۳۲۰؛ به نقل از وودبری، ۱۹۹۴: ۳۱). پرسش‌های بسته نیز به زیرگروه‌هایی نظیر «پرسش‌های بله/خیر (تقابلی)»، «پرسش‌های تأکیدی»، «پرسش‌های انتخابی (چندگزینه‌ای)» و «پرسش‌های اخباری» تقسیم می‌شوند. در پرسش‌های بله/خیر انتظار می‌رود پاسخ‌دهنده با یکی از دو گزینه بله یا خیر به تعیین ارزش جمله بپردازد. این نوع جمله‌ها معمولاً با آهنگ خیزان بیان می‌شوند و ممکن است از واژه‌هایی مانند "آیا" یا "هیچ" نیز در ساختار آن‌ها استفاده شود که باز هم آهنگ آن‌ها خیزان است (وحیدیان کامیار و عمرانی، ۱۳۸۶: ۶۵). در پرسش‌های تأکیدی، هدف اصلی پرسش‌کننده دریافت پاسخ نیست، بلکه تأکید بر مفهومی است که انتظار می‌رود مخاطب آن را بیان

کند. این نوع پرسش‌ها معمولاً با واژه‌هایی نظیر "مگر" یا "هیچ" آغاز می‌شوند (خانلری، ۱۳۸۴: ۱۰۹). پرسش‌های انتخابی شامل چند گزینه مشخص هستند که پرسش‌کننده از مخاطب می‌خواهد یک یا چند مورد از آن‌ها را برگزینند (صدری، ۱۳۹۰: ۳۰). پرسش‌های اخباری از نظر ساختار همانند جمله‌های خبری‌اند؛ اما با استفاده از آهنگ بیان خاص ویژگی پرسشی می‌یابند (نجفی و حق‌بین، ۱۳۹۸: ۳۲۱).

وودبری^۳ (۱۹۹۴) بر مبنای میزان کنترل‌شوندگی و اجبار در پاسخ‌گویی، گونه‌های مختلف جمله‌های پرسشی را در یک طیف سلسله‌مراتبی طبقه‌بندی کرده است که از کمترین تا بیشترین سطح کنترل‌گری به شرح زیر هستند: پرسش‌های اطلاعی گسترده، اطلاعی محدود، انتخابی، بله/خیر، اخباری، و تأکیدی. به این ترتیب، پرسش‌های اطلاعی گسترده کمترین میزان اجبار در پاسخ‌گویی را دارند و به مخاطب اجازه می‌دهند تا آزادانه اطلاعات جدیدی را ارائه کند. در پرسش‌های اطلاعی محدود، پاسخ‌ها معمولاً به مؤلفه‌هایی چون زمان، مکان، یا افراد حاضر محدود می‌شوند. در پرسش‌های انتخابی، میزان اجبار افزایش می‌یابد؛ چرا که پاسخ‌دهنده باید از میان گزینه‌های داده‌شده یکی را انتخاب نماید. در نهایت، در پرسش‌های بله/خیر، اخباری و تأکیدی، پرسش‌گر کنترل بیشتری اعمال می‌کند و انتظار دریافت پاسخ تأیید یا رد صریح دارد (نجفی و حق‌بین، ۱۳۹۸: ۳۲۳-۳۲۴).

۴. بحث و بررسی

۴. ۱. انواع جمله‌های پرسشی در اشعار اخوان ثالث

پس از بررسی اشعار مورد نظر اخوان ثالث، ۲۹۳ جمله پرسشی یافت شد که در جدول زیر، می‌توان به تفکیک بسامد انواع پرسش‌ها را در سه مجموعه شعری این شاعر مشاهده کرد:

جدول ۱. بسامد تفکیکی انواع جمله‌های پرسشی در مجموعه اشعار مورد بررسی

انواع پرسش	اطلاعی محدود	اطلاعی گسترده	انتخابی	بله/خیر	تأکیدی
مجموعه شعر زمستان	۲۷	۲۷	۱	۱۷	۱۴
آخر شاهنامه	۴۵	۷	۴	۱۴	۱۴
از این اوستا	۴۶	۲۷	۵	۳۸	۷

برخی معتقدند اخوان در دفتر از این اوستا در مقایسه با دو دفتر پیشین (زمستان و آخر شاهنامه) دچار یأس و ناامیدی بیشتری شده است (ر.ک: زرقانی، ۱۳۸۲: ۱۱۵) که بازتاب آن را می‌توان در افزایش بسامد پرسش‌ها و عدم قطعیت کلام او مشاهده کرد. این موضوع نیز با آمار به‌دست‌آمده در جدول فوق هماهنگی دارد. بررسی انواع پرسش‌ها بر اساس هر مجموعه و بر اساس سیر زمانی نشان می‌دهد که بسامد پرسش‌های تأکیدی، کاهش یافته است. این امر دلالت بر این دارد که در طی زمان در شعر اخوان، از شدت کنترل‌شوندگی شدید بر پرسش‌شونده کاسته شده است. در آخر شاهنامه نسبت به زمستان بسامد جمله‌های پرسشی اطلاعی گسترده کمتر T و اطلاعی محدود بیشتر شده است. این امر نشان می‌دهد که در این مجموعه شاعر در پی دستیابی به پاسخ‌های دقیق‌تر و جزئی‌تر بوده است. در مقابل، در از این اوستا بسامد جمله‌های اطلاعی قابل توجه است که این موضوع نشان از تمایل دوباره شاعر به طرح مسائل کلی زندگی دارد. سیر کاربرد رو به افزون جمله‌های پرسشی بله/خیز نیز نشان از این دارد که بر توجه شاعر به پاسخ‌های صریح و قطعی در طی زمان افزوده شده است. جمله‌های انتخابی در هر سه مجموعه جایگاه چندانی ندارد؛ اما افزایش اندک آن‌ها از مجموعه زمستان تا از این اوستا نشان می‌دهد اخوان به اندک جایگاهی برای انتخاب واقعی از سوی مخاطب تمایل داشته است. بسامد پرسش‌های اطلاعی محدود، انتخابی و بله/خیز در از این اوستا بیش از دو مجموعه پیشین است. این افزایش، نمایانگر گذار شاعر از گفت‌وگوی آزاد و جست‌وجوگر به داوری قطعی و دستیابی به پاسخ‌های صریح است.

۴. ۱. ۱. پرسش اطلاعی محدود

بالاترین بسامد (۶۱/۴۰ درصد) به جملات پرسشی اطلاعی محدود اختصاص دارد. این فراوانی دلالت بر این دارد که شاعر در پی کسب اطلاعاتی مشخص، دقیق و جزئی درباره عناصر موقعیتی نظیر زمان، مکان و منشأ انسانی رویدادها بوده است. افزون‌براین، به کارگیری این نوع پرسش‌ها می‌تواند نشان‌دهنده تلاش آگاهانه اخوان برای واداشتن مخاطب به تأمل در ابعاد معرفتی و زمینه‌ای متن باشد، بدون این که ساختار پرسش میزان کنترل‌کننده‌ای زیاد داشته باشد یا این که آزادی بی‌حد و مرز به پرسش‌شونده داده شود، بلکه دامنه پاسخ در چارچوب اطلاعات کوتاه و هدفمند محدود می‌شود؛ برای مثال، اخوان ثالث در شعر "صبح" ابتدا با طراحی تصاویری بدیع از لحظات پاک و اهورایی طلوع خورشید و غلبه نور صبحگاه بر ظلمت شب، در قالب پرسش‌های اطلاعی محدود در بخش انتهایی شعر به مناجات با اهورامزدا می‌پردازد: «ز تو می‌پرسم ای مزدا اهورا، ای اهورامزدا! که را این صبح / خوش است و خوب و فرخنده؟ / که را چون من سرآغاز تهی بیهوده‌ای دیگر؟ / که را آرد به یاد از رفته‌های تلخ؟ / که را دارد نوید

از مژده شیرین آینده؟ / بگو با من، بگو... با... من / که را گریه؟ که را خنده؟» (۱۳۶۲: ۷۵). او با بیان چنین پرسش‌هایی در تردید و حیرت بین دوران تکاپو و امیدواری گذشته و دوران سرخوردگی و اندوه زمان حال قرار گرفته است. درحقیقت، شاعر با طرح سؤالاتی محدود می‌خواهد بداند که این صبح اهورایی آیا برای دیگران هم مثل خودش سرآغاز پوچی و بیهودگی یا نویدبخش خجستگی است. شفيعی کدکنی در این باره معتقد است: «در ذاتِ اخوان یک نوع شک و بدبینی نسبت به همه چیز نهفته است؛ یعنی در هر کاری یا هر سخنی و تعبیری یا هر پدیده‌ای همان جانبِ ظلمانی و ساحتِ اهریمنی‌اش را اول می‌دید و بعد جانبِ روشنش را» (۱۳۹۰: ۵۸).

اخوان ثالث در شعر "ساعت بزرگ" از انسان‌هایی سخن می‌گوید که زمان را فراموش کرده‌اند و پرسشی دربارهٔ زمان ندارند: «زین مسافران گمشده / در شبان قطبی مهیب / کس نپرسد از کسی / در کجا غروب / در کجا سحرگاهان» (۱۳۷۵: ۱۳۵). چون افراد در بی‌خبری از زمان به سر می‌برند، راوی از ساعت بزرگ شهر دربارهٔ بحران زمان می‌پرسد: «هان بگو / در کجاست آفتاب / اینک این دم، این زمان؟ / در کجا طلوع؟ در کجا غروب؟ / در کجا سحرگاهان؟» (همان: ۱۳۴). در این بند، راوی با پرسش‌های محدود در ظاهر به دنبال دست‌یابی به پاسخ‌های دقیق و جزئی برای شناخت زمان است؛ اما فضای کلی شعر نشان می‌دهد این پرسش‌ها بیشتر کاربردی بلاغی دارند و از این طریق راوی بر آن بوده است تا بحران بی‌زمانی و بی‌مکانی - زمان و مکان نامشخص حرکت خورشید - را ترسیم کند. این امر سبب شده است به صورت غیرمستقیم پاسخ به این پرسش‌ها در شعر نیز داده شود و میزان کنترل پرسش‌های محدود بیشتر شبیه به پرسش‌های بسته باشد تا باز؛ بدین معنا که راوی کنترل بیشتری بر پاسخ‌ها دارد و پرسش‌شونده نمی‌تواند آزادانه اطلاعاتی را ارائه دهد.

توالی و غلبهٔ سؤالات اطلاعاتی محدود در میانهٔ شعر "بی‌سنگر" بیانگر تمایز و بیگانگی پروانه و پرستو دربارهٔ محیط پیرامون است؛ مثلاً در این شعر آمده است: «آی پروانگک! روی به کجا؟ / آمد از پيله‌زار آوایی ... اوه، به به! غریب پروانه / از کجایی تو با چنین خط و خال؟ / ... به کجا روی؟ پرستوی خرد! / از چمنزار آمد این آوا / ... در پس پرده‌های نه تویش / آن نگاه شراره بار از کیست؟» (۱۳۷۶: ۲۸-۳۶). این پرسش‌ها همانند اغلب پرسش‌های اطلاعاتی محدود اخوان، با پاسخ‌های مشخص در متن شعر همراه است و میزان کنترل‌کنندگی آن‌ها توسط راوی / شاعر در جایگاهی نظیر پرسش‌های بسته با معیارها و پاسخ‌های از پیش تعیین‌شده همراه است؛ در مثال اخیر، پاسخ‌های پروانه که در ادامهٔ شعر آمده، بیانگر مبدأ و مقصد حرکت اوست و میزان مشارکت و تلاش ذهنی مخاطب را در پاسخگویی به سؤالات به حداقل می‌رساند یا در شعرهای دیگر نظیر "قصه شهر سنگستان"، "آنگاه پس از تندر"،

"نماز"، "ارمغان فرشته"، "داوری" و ... پرسش‌های اطلاعی محدود، بلافاصله توسط راوی / شاعر پاسخ داده می‌شوند؛ مثلاً «این کیست؟ گرگی محتضر، زخمیش بر گردن... / وین کیست؟ گفتاری ز گودال آمده بیرون» (۱۳۶۲: ۴۱).

۴. ۱. ۲. پرسش اطلاعی گسترده

در شعر اخوان ثالث پرسش اطلاعی گسترده از نظر فراوانی، بسامد کمتری (۲۰/۴۷ درصد) نسبت به جمله‌های پرسشی اطلاعی محدود و بله / خیر دارد. پرسش‌کننده با طرح چنین پرسش‌هایی می‌توانست آزادی عمل بیشتری به پرسش‌شونده دهد و اطلاعات بیشتری به دست آورد؛ اما معمولاً به شیوه‌های مختلفی بر پرسش‌های اطلاعی گسترده نیز کنترل زیادی انجام می‌شود؛ برای مثال در شعر "قاصدک" راوی شعر را با پرسش اطلاعی گسترده شروع کرده است: «قاصدک! هان، چه خبر آوردی؟» (اخوان ثالث، ۱۳۷۵: ۱۴۷). در ادامه دو جمله پرسشی محدود آورده است: «از کجا، وز که خبر آوردی؟» (همان‌جا). بدین ترتیب هم از اهمیت پرسش اطلاعی گسترده کاسته و هم نشان داده است که مخاطب باید درباره منبع مکانی و منشأ انسانی رویداد سخن بگوید. این امر سبب می‌شود تا پرسش‌شونده نتواند به صورت آزادانه اطلاعات گسترده و مورد نظر خود را ارائه دهد و پاسخ‌ها از سوی پرسشگر به صورت کنترل-شده هدایت شوند. در شعر "پیوندها و باغ" از مجموعه این اوستا با وجود تکرار و تعدد پرسش‌های اطلاعی گسترده، شاعر / راوی بلافاصله با بیان کلمه "هیچ" یا "خامشی بهتر" پس از بیان پرسش‌ها، کنترل حداکثری خود را بر پاسخ‌ها نشان می‌دهد تا آن گونه که خود قصد دارد جریان شعر را به سوی دلزدگی و ناامیدی سوق دهد: «گفت: / گپ‌زدن از آبیاری‌ها و از پیوندها کافی است / خوب / تو چه می‌گویی؟ / آه / چه بگویم؟ هیچ / ... ورنه من باید چه می‌گفتم به او، باید چه می‌گفتم؟ / خامشی بهتر... چه بگویم؟ هیچ» (۱۳۶۲: ۹۱ و ۹۳). به پرسش اطلاعی گسترده در شعر "سرود پناهنده" این گونه به شکل کوتاه، جهت‌مند و کنترل‌شده پاسخ داده می‌شود: «ور بایدم دویدن، با شوق می‌دوم / گر بسته بود در؟ بخدا داد می‌زنم / سر می‌نهم به درگه و فریاد می‌زنم» (۱۳۷۶: ۱۲۷).

اخوان ثالث در شعر "و ندانستن" متناسب با عنوان آن، اندیشه‌های معرفتی و فلسفی خود را درباره ماهیت و وجود جهان دیگر به شکل گفت‌وگو محور بیان می‌کند؛ مثلاً در این شعر آمده است: «من شنیدستم / تا جهان باقی است مرزی هست / بین دانستن / و ندانستن / تو بگو مزدک! چه می‌دانی؟ آن سوی این مرز ناپیدا چیست؟» (۱۳۶۲: ۸۰). درواقع کاربرد پرسش‌های اطلاعی گسترده به عنوان نخستین پرسش‌ها در بخش میانی شعر سبب شده است که نیاز به ارائه اطلاعات تحلیلی برجسته شود. چنین پرسش‌هایی در اشعار فلسفی اخوان ثالث نشان‌دهنده این است که او

پس از آنکه شکست و یأس اجتماعی را در اشعار پس از کودتا بازتاب داده، آرام آرام «دچار نگاه یأس آلودی نسبت به زندگی انسان شده است و این یأس فلسفی منجر به دستاویزی او در انتهای دوره شاعری خود (دفترهای از این اوستا، و تو را ای کهن بوم و بر دوست دارم) به اندیشه‌ها و فلسفه ایران باستان به‌ویژه زرتشت و مزدک شده است» (نصراصفهانی و سعیدی، ۱۴۰۲: ۲۵۶). درواقع، پرسش‌های اطلاعاتی گسترده در چنین اشعاری نشان‌دهنده این است که برای او برداشتن هر قدم در اقلیم دانایی منجر به ایجاد ده‌ها سؤال و ندانستن شده که به شکل رابطه دیالکتیکی پرسش‌های باز و گسترده در اشعارش جلوه‌گر گردیده است.

در مجموع، می‌توان گفت که در شعرهای مورد بررسی در جمله‌های پرسشی اطلاعاتی، چه گسترده و چه محدود، گوینده به نحوی بر پاسخ‌هایی که باید داده شود، کنترل دارد و در اغلب موارد خود شاعر/راوی، پاسخ مدّ نظر را ابراز کرده و در موارد دیگر نیز پاسخ‌دهنده باید بر اساس پیش‌فرض‌های مطرح‌شده شاعر پاسخ دهد؛ بدین ترتیب، پاسخ‌ها هدایت شده‌اند. پرسش‌ها از نظر صوری باز هستند؛ اما کاربردشان مانند پرسش‌های بسته‌اند و گوینده کنترل شدیدی بر پاسخ‌ها دارد.

۴. ۱. ۳. پرسش انتخابی

کمترین بسامد جمله‌های پرسشی در شعر اخوان به جمله‌های پرسشی انتخابی (۳/۴۱ درصد) اختصاص داشته است. در این نوع پرسش‌ها که میزان کنترل‌شوندگی در آن از جمله‌های پرسشی اطلاعاتی کمتر است، مخاطب باید یکی از دو گزینه مورد پرسش را انتخاب کند و بدین‌گونه به حقیقت دست یابد. در شعر "روی جاده نمناک" اخوان ثالث به تأسی از اندیشه لغزان و تاریک صادق هدایت سعی کرده است با طرح پرسش‌های بسته انتخابی و بله/خیر، پاسخی برای معمای هستی و زندگی صادق هدایت پیدا کند: «چه نقشی می‌زده است آن خوب/ به مهر و مردمی یا خشم و نفرت؟/ به شوق و شور یا حسرت؟/ دگر بر خاک یا افلاک روی جاده نمناک؟» (۱۳۶۲: ۵۲). چنین پرسش‌های بسته‌ای همچون نگاه صادق هدایت به زندگی، به نتیجه روشن و هدف‌داری نمی‌انجامد و ذهن سرگردان مخاطب تنها در پایان شعر با جمله‌ای از شاعر اندکی آرام می‌گیرد: «که او هر نقش می‌بسته است یا هر جلوه می‌دیده است/ نمی‌دیده است چون خود پاک روی جاده نمناک» (همان: ۵۳). درحقیقت، شاعر با بیان این پرسش‌ها از دغدغه‌های فکری و هستی‌شناسانه خود پرده برمی‌دارد که با نوعی تأملات فیلسوفانه یا به گفته شفیعی کدکنی «با یک تردید ملایم فیلسوفانه یا نیم‌فیلسوفانه که صدمه‌ای به جانب شعر ندارد» (۱۳۹۰: ۱۵۲) همراه است؛ به عبارت دیگر، استفاده گسترده اخوان ثالث از جملات پرسشی در چنین اشعاری، به سبب گمگشتگی در عرصه مباحث ایدئولوژیک و

فلسفی است. «پناه بردن او به آغوش ادیان مختلف - مزدک، مانی، بودا، زرتشت و مزدشت و در سال‌های پایانی با نوعی نرمش و حتی ارادت به مقدسات اسلامی - نشان از نداشتن نقطه اتکایی است که شاعر بتواند به مدد آن پرسش‌های هستی‌شناسانه و الهیاتی خود را پاسخ درخور بدهد» (حیدری، ۱۳۹۳: ۳۰). هم‌چنین، در شعر "جراحت" مرد پریشان از خود می‌پرسد: «کان چه حالی بود؟ / آنچه می‌دیدیم و می‌دیدند / بود خوابی یا خیالی بود؟» (۱۳۷۵: ۱۳۸). از بین دو گزینه بیان‌شده، خواب بود یا خیالی، یکی حقیقت است و مخاطب برای پاسخ‌گویی به اجبار از بین آن‌ها، یکی را باید برگزیند.

۴. ۱. ۴. پرسش بله / خیر

دومین گونه جمله‌های پرسشی پرتکرار در شعر اخوان ثالث، جملات پرسشی بله / خیر (۲۰/۲۳ درصد) است. این پرسش‌ها، برخلاف جملات پرسشی اطلاعی (اعم از گسترده یا محدود)، معمولاً آزادی پاسخ‌دهی کمتری برای مخاطب فراهم می‌آورند. در چنین ساختارهایی پرسش‌کننده به دنبال دریافت پاسخ‌هایی صریح و قطعی درباره تحقق یا عدم تحقق یک وضعیت خاص، یا دریافت تأیید، یا رد صریح در رابطه با گزاره‌ای مشخص است.

در شعر "قصه شهر سنگستان" پرسش و پاسخ‌های بسته و جهت‌مند متعددی دیده می‌شود؛ مثلاً در این شعر آمده است: «بگو آیا تواند بود کو را رستگاری روی بنماید؟ / کلیدی هست آیا که ش طلسم بسته بگشاید؟ / ... مگر دیگر فروغ ایزدی آذر مقدس نیست؟ / مگر آن هفت انوشه خوایشان بس نیست؟ / زمین گنبدید، آیا بر فراز آسمان کس نیست؟ / پشتون مرده است آیا؟ / و برف جاودان بارنده سام گرد را سنگ سیاهی کرده است آیا؟ / آیا مرا دیگر امید رستگاری نیست؟» (۱۳۶۲: ۲۲-۲۵). به گفته محمد مختاری «این شگرد نقطه‌گذاری، یعنی گذاشتن نشانه پرسشی در پایان جملات شعر قصه شهر سنگستان، با فضای زهرآلود و ناامیدانه آن سازگار نیست. اخوان می‌توانست در پایان آخرین جمله نقطه بگذارد و خیال همه را راحت کند» (۱۳۹۹: ۴۷۹). بنابراین، تکرار و تعدد پرسش‌های بله / خیر در این شعر درد و اندوه شاعر را از فروپاشی شکوه گذشته ایران القا می‌کند و عاملی است برای بیدارسازی و ایجاد روزنه امید در وجود انسان‌های سنگ‌شده جامعه. در پایان شعر نیز پرسشی کوتاه بیان می‌شود. اخوان درباره این پرسش گفته است: «شعر قصه شهر سنگستان عوالم دیگری را نشان می‌داد. یک یأس به اصطلاح باز هم نه علی‌الاطلاق؛ اما به هر حال، من سؤال را در افکار مخاطبان خود، به آن‌ها که فهمش را دارند، باقی گذاشتم. در آن منظومه در پایانش جزماً نگفته‌ام "آری نیست" بلکه گفته‌ام "آری نیست؟"» (کاخی، ۱۳۷۱: ۳۵۳). در شعر "پیغام" نیز راوی با پرسش‌های بله / خیر درباره پیش‌نگری وضعیت خود سخن می‌گوید: «چون درختی در زمستانم / بی که

پندارد بهاری بود و خواهد بود / دیگر اکنون هیچ مرغ پیر یا کوری / در چنین عریانی انبوهم آیا لانه خواهد بست؟ / دیگر آیا زخمه‌های هیچ پیرایش / با امید روزهای سبز آینده / خواهد دم این سوی و آن سوی خاست؟» (۱۳۷۵: ۱۰۷). جمله خبری آغازین بند شعر سبب شده تحقق یا عدم تحقق موضوع پیش از طرح پرسش داده شود. درواقع به جای پرسش شونده، خود پرسشگر پاسخ "نه" را داده است که این امر نشان از میزان کنترل شدید وی بر پاسخ‌ها دارد؛ بنابراین، می‌توان گفت که پرسش شونده، هیچ آزادی برای پاسخ دادن ندارد. فراوانی و تکرار پرسش‌های بله/خیر در بخش میانی شعر "چاووشی" نیز بیان‌کننده تلاش‌های بی‌ثمر شاعر برای دریافت پاسخ و همراهی مردمی است که آنچنان دچار رخوت و خمودگی شده‌اند که حتی حاضر نیستند پاسخ کوتاه در حد بله یا خیر را به شاعر دردمند و تحول‌خواه بدهند: «ببینم آسمان هر کجا آیا همین رنگ است؟ / ... کسی اینجاست؟ هلا! من با شمایم، های! ... می‌پرسم کسی اینجاست؟ / کسی اینجا پیام آورد؟ / نگاهی، یا که لبخندی؟ / فشار گرم دست دوست‌مانندی؟ / ... کسی اینجاست؟» (۱۳۷۶: ۱۴۴-۱۴۸). درحقیقت، حالت خودگویی شاعر سبب برجستگی پرسش‌های بسته شده است که مکمل و تقویت‌کننده فضای خفقان‌آور شعر است. همه پرسش‌های مطرح شده در این شعر از نوع کوتاه پاسخ یا اطلاعی محدود هستند؛ چرا که شاعر امیدای به دغدغه‌مندی مردم جامعه ندارد. باوجوداین، تکاپوی او برای یافتن یار موافق همچنان ادامه دارد که در قالب تکرار پرسش «کسی اینجاست؟» بروز یافته است. با نشنیدن پاسخی جز صدای پت‌پت مرگ شمع، سفر به دنیای خیالی آغاز می‌شود. «علت شروع سفر و برگزیدن راه سوم، این است که شاعر از "اینجا" که می‌تواند مکان زندگی یا همان کشورش باشد، دچار دل‌تنگی و ناراحتی است و از شرایط موجود و فضای موجود ناراضی است» (اسداللهی و یحیایی، ۱۳۹۶: ۲۸).

۴. ۱. ۵. پرسش تأکیدی

در جمله‌های پرسشی تأکیدی پرسش شونده به صورت مستقیم به پاسخ دادن وادار می‌شود و وی باید موضوع را تصدیق و صحت گفته‌ها را تأیید کند. فراوانی این گونه پرسش‌ها در شعر اخوان ثالث ۱۲/۰۸ درصد است که این امر نشان از کنترل‌شوندگی شدید بر پرسش شونده و اجبار وی به انتخاب پاسخ تعیین شده دارد. در شعر "قولی در ابوعطا" راوی دل را مورد خطاب قرار می‌دهد و با پرسش‌های تأکیدی به او می‌گوید: «نه ماهیم من، از شنا چه حاصل؟ / که نیست ساحل - ساحل که نیست ساحل / دگر بازوانم خسته‌ست / مرا چه بیم و ترا چه پروا ای دل؟ / که دانی - که دانی / دگر تخته پاره به امواج دریا سپرده‌ام من» (۱۳۷۵: ۹۰). پرسش‌های تأکیدی در نمونه مذکور، سبب می‌شوند پرسش شونده مجبور شود صحت گفته‌های پرسش‌کننده را تصدیق کند. جمله‌های خبری نیز که قطعیت

را نشان می‌دهند، همراه تکرارهای صورت گرفته، بر شدت میزان کنترل‌شوندگی افزوده‌اند و بدین ترتیب پرسش‌شونده به اجبار تنها می‌تواند پاسخ مورد نظر پرسش‌کننده را برگزیند.

در بخش میانی شعر "گرگ هار" از پرسش‌های تأکیدی، آن هم غالباً از نوع پرسش تأکیدی امتحانی یا آزمایشی، استفاده چشمگیری شده است. منظور از این نوع پرسش تأکیدی آن است که به طور مستقیم مخاطب را به تأیید یا انکار نسبت به گزاره موجود در سؤال وادار کرد (ر.ک. Woodbury, 1994: 223). مثلاً گفته شده است: «منشین با من، با من منشین / تو چه دانی که چه افسونگر و بی‌پا و سرم؟ / تو چه دانی که پس هر نگه ساده من / چه جنونی، چه نیازی، چه غمی است؟ / یا نگاه تو که پر عصمت و ناز / بر من افتد چه عذاب و ستمی است؟ / ... ورنه دیگر به چه کار آیم من بی‌تو؟ - چون مرده چشم سپهرت» (۱۳۷۶: ۱۱۰-۱۱۱).

اخوان با کاربرد چنین پرسش‌هایی روحیه پرخاشگری، مسخ‌شدگی، و تغییر هویت خود را به معشوق هشدار می‌دهد و به گونه‌ای از روح دردمندی سخن می‌گوید که حتی نزدیک‌ترین شخص به او (معشوق) نیز نمی‌تواند شدت و عمق آن را دریابد. شاعر حزین و ناامید در شعر "صبحی" گفت‌وگویی خیالی بین خود با مرغانی شادمان و سرمست ترسیم می‌کند و می‌گوید: «خوشا، دیگر خوشحال شما، اما / سپهر پیر بدعهد است و بی‌مهر است می‌دانید؟ / ... تو چه شفتی به جز بانگ خروس و خر / در این دهکوره دورافتاده از معبر؟» (۱۳۶۲: ۶۸). در این شعر به ترتیب دو پرسش تأکیدی از نوع تأییدی و امتحانی، یکی از زبان شاعر و دیگری از زبان مرغان، در مطلع و میانه شعر بیان شده است. پرسش‌های تأکیدی تأییدی یا تصدیقی به منظور تصدیق ادراک گوینده از حقایق از مخاطب پرسیده می‌شوند (ر.ک. Woodbury, 1994: 222). راوی با بیان پرسش تأکیدی تأییدی قصد دارد هشدار طعنه‌آمیز به بی‌مهری و بی‌وفایی چرخش روزگار و ناپایداری لحظات سرخوشانه انسان‌ها عرضه کند و آنان را از سرنوشت شومی که به شکل نهاده شده سبب انفعال آن‌ها شده، بر حذر دارد. پرسش تأکیدی آزمایشی دوم درواقع پاسخ کنایه‌آمیز مرغان به شاعری است که در میان نشانه‌ها و خبرهای امیدوارکننده، چشم و گوشش صرفاً به امور بی‌ارزش محیط تنگ و تاریک خود محدود شده؛ درحالی که در دوردست‌ها نشانه‌های غلبه گرما و روشنایی بهار بر زمستان آشکار شده است.

جدول ۲. بسامد انواع جمله‌های پرسشی در مجموعه اشعار مورد بررسی

نوع پرسش	درصد
اطلاعی گسترده	۲۰/۴۷
اطلاعی محدود	۴۰/۶۱
تأکیدی	۱۲/۰۸
بله و خیر	۲۳/۲۲
انتخابی	۳/۴۱

۲.۴. جهت‌گیری موضوعی پرسش‌ها

با توجه به آمار جدول ۳ باید گفت ضمن اینکه در مجموعه از این اوستا پرسش از هویت و حضور اشخاص و نیز ماهیت و نوع عمل و امور در مقایسه با دو مجموعه پیشین برجستگی چشمگیری دارد؛ همچنان اینکه این شخصیت در اشعار اخوان چه چیزی را باید به فعلیت برساند و چه نقش و وظیفه‌ای را باید بر عهده بگیرد، پرسشی متمایز و برجسته در نسبت با اشعار گذشته‌اش است؛ یعنی هویت و کنش‌پذیری شخصیت در مجموعه اخیر اهمیت یافته‌است. هم‌چنین، افزایش این دو جهت‌گیری در مجموعه از این اوستا نشان از تحول در جهان‌بینی شاعر دارد؛ به عبارت دیگر، اخوان از پرسش‌های اجتماعی و تاریخی اشعار نخست به سمت پرسش‌های انسان‌شناسانه و وجودی روی آورده‌است؛ این تغییر بیانگر گذار از نگرش جمع‌نگر و اعتراضی به نگرش درون‌نگر و فلسفی است که ریشه در تأمل وی درباره‌ی معنای زیستن انسان در جهانی آکنده از شکست و پوچی دارد. درواقع، پرسش‌های «من کیستم؟» «ما چه می‌کنیم؟» و «عمل ما چه ماهیتی دارد؟» در رمزگان شعری او به نوعی بازتاب خودشناسی تلخ پس از شکست اجتماعی و تاریخی است.

جدول ۳. بسامد تفکیکی جهت‌گیری موضوعی انواع جمله‌های پرسشی در مجموعه اشعار مورد بررسی

موضوع پرسش‌ها	زمان	مکان	هویت و حضور شخص	ماهیت و نوع عمل و امور	چرایی عمل	کیفیت عمل	امکان وقوع و عدم وقوع عمل و امور
زمستان	۴	۱۲	۲۲	۱۶	۸	۹	۹
آخر شاهنامه	۸	۲۱	۱۳	۱۹	۰	۱۸	۵
از این اوستا	۷	۱۶	۳۱	۴۵	۶	۴	۹

البته جهت گیری های موضوعی دیگری نیز در اشعار اخوان قابل شناسایی است که بسامد آن ها اندک است؛ مثلاً جهت گیری پرسش به سمت "سرانجام و نتیجه عمل" در مجموعه شعر زمستان (۵ مورد) و از این اوستا (۱ مورد)، یا "ارزش گذاری عمل" در زمستان (۱ مورد)، "کفایت عمل" در از این اوستا (۱ مورد)، "چگونگی حالت کنشگر" در از این اوستا (۳ مورد).

۴. ۲. ۱. زمان

در شعر اخوان ثالث پرسش های مربوط به زمان به دلایل مختلفی انجام شده است: گاه شاعر به دنبال نشان دادن بستر فرهنگی و تاریخی وقایع پرسش های زمانی را مطرح کرده و گاه در پی درک توالی حوادث و زمان اتفاق افتادن آن ها بوده است. در اشعاری همچون "مرد و مرکب" و "حالت" از مجموعه از این اوستا و "خفته" و "سرود پناهنده" از مجموعه شعر زمستان پرسش های تأکیدی با محوریت زمان با ساختاری نظیر «تا چند می توانم...» (۱۳۷۶: ۱۲۹) «تا کی...؟» (همان: ۲۵) و «چندمان بایست...؟» (۱۳۶۲: ۳۳) دیده می شود. این پرسش بیان کننده درماندگی شاعر از وضعیت موجود است. شاعر نمی داند این وضعیت ناگوار تا چه زمانی ادامه خواهد یافت و این عدم قطعیت احساس درماندگی او را تشدید می کند؛ مثلاً شاعر در شعر "مرد و مرکب" در حین گفت و گوی دو دوست در خیمه شب زده، بیهودگی تلاش های مذبحخانه و بی هدف آن دو را در قالب جملات پرسشی زمانی به شکل غیرمستقیم به مخاطب منتقل می کند: «چندمان بایست تنها در بیابان بود، نوشید این غبار آلود؟ / چندمان باید کرد این جاده را هموار؟» (همان: ۳۳) یا شاعر با مطرح کردن پرسش هایی در انتهای شعر «خفته» همچون «تا کی تو خفته ای؟ بنگر آفتاب زد / برخیز و مرد باش ولیکن حذر حذر / زنهار بی گذار نباید به آب زد / ... تا کی به انتظار قیامت توان نشست؟» (۱۳۷۶: ۲۴-۲۵) بالحنی اعتراض آمیز از خمودگی مردم شکایت می کند. گمشدگی زمان، فراموشی توالی حوادث، و زمان اتفاق افتادن آن ها در اشعار مختلفی سبب شده است که شاعر به پرسش در این باره واداشته شود؛ چنان که راوی در شعر "جراحت" از خود در این باره می پرسد: «بی که خواهد، / یا که بتواند نخواهد گاه / ناگهان از خویشتن پرسد: / راستی را آن چه حالی بود؟ / دوش یا دی، پار یا پیرار / چه شبی، روزی، چه سالی بود» (۱۳۷۵: ۱۳۹).

۴. ۲. ۲. مکان

برجستگی پرسش های مکانی در اشعار اخوان ثالث دلایل مختلفی دارد: یکی بدین سبب است که او همواره در پی جست و جوی یافتن منشأ دغدغه های محیط زندگی (پر از ابهام، بلاتکلیفی و تغییرات ناگهانی) بوده است؛ به همین

سبب مکان در شعر او اغلب نمادی از وضعیت اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و حتی روحی انسان شده؛ چنان که خود در این باره گفته است: «من البته خالی از توجه به جامعه بدبخت و بیمارمان هرگز نبوده‌ام و نمی‌توانم باشم. وقتی می‌بینم ملت ما، جامعه ما، با این همه ثروت و غنای طبیعی و موجبات رشد و زندگی آزاد و عالی و انسانی، این چنین بیمار و گرسنه و فرومانده و سیه‌روز و تبه‌روزگار است، خب مسلماً آرام و ساکت نمی‌توان بمانم» (شاهین‌دژی، ۱۳۸۷: ۳۰). دومین دلیل، رویکرد روایی و داستانی اشعار اخوان است. در چنین ساختاری مکان نقش به‌سزایی در پیشبرد رویدادها، روایت و نیز فضاسازی و عینیت‌بخشی به مفاهیم ذهنی و پیوند دادن احساسات شاعر به فضاهای گوناگون دارد. در این زمینه گفته شده است: «در بیشتر شعرهای اخوان مقدمه‌چینی‌ها، اشاره به خطوط و طرح اشیاء، اشاره به خصوصیات زمان و مکان، توجه به انتخاب واژگان لازم برای این زمان و مکان، چنان زنده و پرتحرک است که خواننده خود را در معرکه حاضر می‌بیند» (بهبهانی، ۱۳۷۸: ۸۴). هم‌چنین، در بسیاری از اشعار شاعر به سبب احساس بیگانگی با زمانه، تفاوت دیدگاه با دیگران، و نداشتن هم‌قطاران آرمان‌خواه احساس عمیق غربت و تنهایی بر وجود او مستولی شده است. بنابراین، پرسش‌های مکانی این حس سرگردانی و جست‌وجوی او را برای یافتن یک مأوای آشنا به‌خوبی نمایش می‌دهد. از همین روست که در این پرسش‌ها احساس حسرت و اندوه از آرمان‌ها و گذشته‌ای که دیگر نیست، به شکل مؤثری به مخاطب القا می‌شود. «اخوان دوران پاکی، نور، رفاه و راستی را در گذشته می‌انگاشت. پس کاش آن گذشته برگردد که برنمی‌شد گشت و چون فردا، نتیجه امروز است و امروز، روز خوبی نیست، پس آن خوبی که لازم و خوشایند است، تنها در گذشته است؛ این جعلی است به قصد جبران تا چیزی را که در زمانه ما نیست، با خیال در گذشته ساخته باشیم» (شاهین‌دژی، ۱۳۸۷: ۱۷).

در شعر "حالت" جست‌وجوی شاعر برای یافتن منشأ و خاستگاه حالات و تجربه‌های ناب گذرا محور اصلی پرسش‌های مطرح شده است: «ای لحظه‌های بدین‌سان شگفت از کجایید؟/ کی و از کدامین ره آید؟/ از باغ‌های نگارین مستی؟/ از بودن و تندرستی؟/ از دیدن و آزمودن؟/ ... ای آنچه لحظه‌ها از کجایید؟/ از شوق آینده‌های بلورین؟/ یا یادهای عزیز گذشته؟» (۱۳۶۲: ۶۴). تعدّد چشمگیر پرسش‌های مکانی با بازتاب حس ابهام، شگفتی، غافلگیری، وقوع امر غیرمعمول برای شاعر و روحیه جست‌وجوگر و پویای او در چنین لحظاتی سازگاری دارد. اخوان ثالث در شعر "پرندۀ ای در دوزخ" با تکرار پرسش‌های مکانی و تشبیه خود یا انسان‌های آزادی‌خواه به پرنده، قصد دارد اندوه و اعتراض شدید خود را درباره مردمی که او را در راه مبارزه تنها گذاشته‌اند، بیان کند: «پرید اما کجا باید فرود آید؟/ ... پرید اما دگر آیا کجا باید فرود آید؟/ ... کجا باید فرود آید پریشان مرغک معصوم؟» (۱۳۷۶: ۱۳۷۶).

۱۳۶-۱۳۷). وی، با تکرار پرسش مکانی «کجا باید فرود آید؟» در میانه شعر ضمن تأکید بر استمرار وضعیت ناامنی و بی‌پناهی خود در جامعه، احساس همذات‌پنداری در مخاطبش را برمی‌انگیزد و اتحاد بین خود و خواننده را افزایش می‌دهد؛ همچنان‌که بیان ترکیبات "تنگدل مرغک" و "مرغک معصوم" در چنین پرسش‌هایی مقوی این وضعیت هستند. همچنین، شاعر با تکرار این پرسش مکانی در جمله پایانی شعر ضمن ایجاد یکپارچگی، هارمونی و دلالت‌مندی بین مدخل‌های متعدد شعرش مخاطب را با نوعی رهاسدگی در معنا و ایجاد حس تعلیق و تأمل درباره وضعیت خود روبه‌رو می‌سازد. گاهی اخوان ثالث جمله پرسش از مکان را با اندکی تغییر در آغاز هر بند تکرار می‌کند؛ چنان‌که در شعر "آخر شاهنامه" دیده می‌شود: «هان کجاست؟ پایتخت این کج آیین قرن دیوانه»، «پایتخت این دژ آیین قرن پر آشوب»، «پایتخت این بی‌آزرم و بی‌آیین قرن» (۱۳۷۵: ۸۰-۸۱). از این طریق شاعر به دنبال برجسته کردن پایتخت قرنی است که ویژگی‌های آن را کامل می‌شناسد؛ قرن تهی شدن انسان از خود؛ اما وی بر آن است تا نشان دهد او متعلق به این قرن نیست، تعلق مکانی به آن ندارد و نه تنها فاصله مکانی، بلکه فاصله روحی و اندیشگی با چنین قرنی و پایتخت آن دارد.

۴. ۲. ۳. هویت و حضور شخص

پرسش‌های مطرح‌شده درباره هویت شخصیت‌ها جزء چشمگیرترین پرسش‌ها در هر سه مجموعه شعری اخوان ثالث است. در شعر "بی‌سنگر" تکرار جمله پرسشی «هی! که هستی؟» (۱۳۷۶: ۳۶) یا بیان پرسش‌های متعدد هویتی همچون «سرگذشت تو چیست؟ / نام تو چیست؟» (همان‌جا) بیان‌کننده تلاش برجیان برای پی بردن به هویت پرنده است. درواقع، وقتی هویت این شخصیت به دفعات مورد پرسش واقع می‌شود، به‌طور ضمنی از معنا و هدف زندگی او نیز سؤال می‌شود و از این طریق شاعر قصد دارد خواننده را با بیگانگی آن شخصیت آشنا کند. در ضمن این‌گونه پرسش‌ها می‌توانند نقدی بر ساختارهای سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی باشند که هویت جمعی افراد را به گونه دلخواه شکل داده و بحران هویتی و از خودبیگانگی در افراد ایجاد کرده‌اند. از سوی دیگر، اینکه چنین پرسش‌هایی نمود برجسته‌ای در اشعار اخوان ثالث دارند، می‌تواند به سبب ایجاد همراهی خواننده با خود در راستای بیان هویت‌گردانی و ابهام در تعریف خود باشد؛ نمونه آن را می‌توان در پرسش‌های شعر "گرگ هار" مشاهده کرد. شاعر آنچنان تحت تأثیر تجربیات و روابط غیرانسانی قرار گرفته که در تعریف خود برای معشوق دچار تزلزل شده‌است؛ از این رو، با تکرار پرسش‌های هویتی بر تغییرپذیری هویت و عدم قطعیت در تعریف خود تأکید می‌کند.

پرسش درباره حضور اشخاص نیز در اشعار اخوان ثالث کاربرد چشمگیر دارد؛ مثلاً او در شعر "چاووشی" با تکرار پرسش «کسی اینجا است؟» (همان: ۱۴۶) قصد دارد واقعی بودن وجود شخصیت همدم را زیر سؤال ببرد و راهی برای نمایش وضعیت آشفته ذهنی خود به روی خواننده بگشاید. هم‌چنین، تکرار این پرسش در بخش میانی "چاووشی" خواننده را وادار به تأمل درباره اهمیت حضور او می‌کند. ادامه پرسش‌های هستی‌شناسانه و نیافتن پاسخ دقیق در کنار پرسش‌های مکانی، زمینه‌ساز تحولات بعدی در شخصیت راوی/شاعر است. به عبارت دیگر، زیر سؤال رفتن هستی و حضور یار دمساز در بخش میانی شعر زمینه‌ای را برای تغییر هویت و دیدگاه راوی/شاعر و دل‌کندن او از واقعیت و دل‌سپردن به آرزوها در بخش پایانی شعر فراهم کرده است: «بیا تا راه بسپاریم/ به سوی سبزه‌زارانی که نه کس کشته، ندروده» (همان: ۱۵۰). در شعر "ناگه غروب کدامین ستاره" گفته شده است: «می‌پرسم آخر بگو تا بدانم/ نفرین و خشم کدامین سگ صرعی مست/ این ظلمت غرق خون و لجن را/ چونین پر از هول و تشویش کرده است؟/ ای کاش می‌شد بدانیم/ ناگه غروب کدامین ستاره/ ژرفای شب را چنین بیش کرده است؟» (۱۳۶۲: ۱۰۵). اخوان در این شعر با طرح پرسش‌های هویتی از سایه خود به دنبال اشخاصی است که حضور و غیبت آنان سبب نابسامانی‌های مختلف و تاریک‌تر شدن فضای جامعه شده است. درحقیقت، حضور سگ‌های صرعی مست و نابودی و کشتار ستارگان موجب چنین وضعیتی شده است. بنابراین، شاعر مست با پرسش از تنها یاور خود (سایه) در پی کشف هویت ستاره‌ای است که غروب کرده. اخوان دوباره در پایان این شعر پرسش هویتی خود را از سایه مطرح می‌کند: «ای کاش می‌شد بدانیم ناگه کدامین ستاره فرومرد» (همان: ۱۰۶). با این تفاوت که تا قبل از آن سایه یاور و حامی او در پیمودن تاریکی بود؛ اما در پایان شعر شاعر تنها و بدون پشتیبان و ناامید از سایه خویش این راه را باید طی کند، حتی سایه بیشتر از شاعر محتاج اوست و این موضوع اوج هویت‌باختگی و از خودبیگانگی مردم استبدادزده است.

۴.۲.۴. ماهیت و نوع عمل و امور

پرسش از ماهیت و نوع عمل از پربسامدترین پرسش‌های شعر اخوان است. در شعر "روی جاده نمناک" چهارده پرسش درباره ماهیت امور مختلف همچون عمل، متعلق عمل، وضعیت، پیام، گفتار و احساسات مطرح شده است. در هر بخش این شعر پرسشی درباره ماهیت امری بیان می‌شود؛ مثلاً «چه می‌دیده‌است آن غمناک روی جاده نمناک؟» (۱۳۶۲: ۵۱)، «چه نجوا داشته با خویش؟» (همان: ۵۲) و «چه نقشی می‌زده‌است آن خوب؟» (همان‌جا). پس از این سه پرسش گسترده، با پرسش‌های ماهیتی دیگری هویت جمعی افراد، زوایای مختلفی از احتمالات آن

واقعۀ غمناک، و لایه‌های پنهانی و تازه‌ای از جهان درون او پیش روی مخاطب قرار می‌گیرد تا همچنان بر ابهام ماهیت وجودی و فعلی او تأکید شود. شاعر در شعر "صبحی" با تکرار پرسش «کدامین جام و پیغام؟» (همان: ۶۷) قصد دارد ماهیت و نوع شراب و پیغام صبحگاهی را که سبب سرمستی پرندگان شده‌است دریابد تا خود نیز همراه آنها شود؛ اما آنچنان اندوه و بدبینی در وجود او رخنه کرده که نشانه‌های امیدبخش بهار را نمی‌بیند و صرفاً در جست‌وجوی ماهیت نامهربان روزگار است: «سپهر پیر بدعهد است و بی‌مهر است، می‌دانید؟» (همان: ۶۷). اخوان ثالث با تکرار پیایی پرسش‌های کوتاه و ضربی همچون «چه می‌کنی؟» (۱۳۷۶: ۱۲۲) در شعر "پاسخ" با پرسش از نوع و ماهیت عمل، بیهودگی و حتی زیان‌آوری هرگونه عمل را در جامعۀ دخمه‌صفت به خود و دیگران متذکر می‌شود. در این شعر آمده‌است: «چه می‌کنی؟ چه می‌کنی؟ / درین پلید دخمه‌ها / سیاه‌ها، کبودها / بخارها و دودها؟... / تبه شدی و مردنی / به گور کن سپردنی / چه می‌کنی؟ چه می‌کنی؟» (همان: ۱۲۲-۱۲۳). درحقیقت شاعر قصد دارد ناسازگاری نوع عمل با زمینۀ بروز آن را برجسته کند و با خطاب قراردادن مخاطب یا خود، ضمن ایجاد تأمل درباره‌ی ماهیت عمل او را به جدال با ذهن و احساس خود و بازنگری در عملکرد فردی و ایجاد نوعی خودآگاهی دعوت کند.

بنابراین، شاعر در چنین پرسش‌هایی با نفوذ به لایه‌های عمیق‌تر زندگی به پرسش‌هایی درباره‌ی معنای زندگی و تلاش انسان، گذر زمان و تأثیر آن بر اعمال و جست‌وجو برای یافتن حقیقت می‌پردازد که اغلب این مفاهیم فلسفی و هستی‌شناختی با نوع پرسش‌های مطرح‌شده سازگاری دارد و از همان ابتدا سرنخی درباره‌ی مضمون و فضای شعر به دست خواننده می‌دهد. هم‌چنین، شاعر در شعر مذکور با تکرار پرسش‌های ماهیتی، فکر و عقیدۀ خود را برجسته‌تر به ذهن مخاطب القا می‌کند. در شعر "غزل ۲" از مجموعه آخر شاهنامه نیز پرسش از ماهیت یک وضعیت و حالت شگفت‌انگیز می‌شود. از طریق این پرسش شاعر با تردید و تأمل می‌کوشد معنای پدیده‌ای که ذهنش را درگیر کرده، دریابد: «پرسد از خود کاین چه حیرت بار افسونی‌ست؟ / و چه جادویی فراموشی؟ / پرسد از خود آن‌که هر جا می‌مکد از هر گلی نوشی» (۱۳۷۵: ۴۸).

۴. ۲. ۵. چرایی و علت عمل

پرسش‌های چرایی در شعر اخوان ثالث ابزاری قدرتمند برای کندوکاو و ژرف‌نگری در علل ایجادکننده‌ی وضعیت موجود جامعه است. وی به دنبال یافتن معنای زندگی، چرایی رنج مردم، و حقیقت هستی است. ازاین‌رو، پرسش از

چرایی بخشی از این جست‌وجوی عمیق است و با طرح آن‌ها نه تنها به دنبال پاسخ‌های قطعی نیست؛ بلکه می‌خواهد ابهامات و پیچیدگی‌های این مسائل را برجسته کند. برای مثال، در میانه شعر "سترون" گروه تشنگان، دو بار پرسش «پس چرا باران نمی‌آید؟» (۱۳۷۶: ۴۷-۴۸) را بیان می‌کنند که در جمع آن‌ها تنها پیر دروگر (نماد روشنفکر جامعه) با لبخندی زهرآگین به دروغین بودن بارش (نماد تحول و امید به اتمام سختی‌ها) این ابرهای سیاه و سیاهی‌های دیگر اشاره می‌کند. اخوان از این طریق قصد دارد ریشه مشکلات، دلایل فریب‌خوردگی، انفعال مردم، و انگیزه اعتماد چندین باره ایرانیان به بیگانگان را برجسته کند. از سوی دیگر شاعر در این شعر با بیان پرسش از چرایی نباریدن باران سعی در ایجاد هم‌دلی و درک متقابل میان جناح‌های مختلف سیاسی و اجتماعی عصر خود دارد. بنابراین، «پس چرا باران نمی‌آید؟» نه یک پرسش سطحی و ساده، بلکه فریادی از سر استیصال و نقدی بر وضعیت موجود و دعوتی به تفکر درباره علل این سترونی است. در همین راستا، پرسش دیگر گروه تشنگان «آیا این همان ابرست کاندرا پی هزاران روشنی دارد؟» (همان: ۴۹) نیز در همین زمینه قابل تحلیل است؛ آنان نه تنها درباره نوع و ماهیت موضوع سؤال می‌کنند؛ بلکه به دنبال علت و نشانه امیدواری در آن هستند. چرا این ابر با وجود ظرفیت بارندگی و روشنایی بخشی باران ندارد.

۴. ۲. ۶. کیفیت عمل

اخوان ثالث در برخی از اشعار درباره چگونگی اتفاق افتادن عمل پرسش کرده است. در شعر "این چنین لحظه‌ها" و "مرداب" پرسش‌ها اغلب با جهت‌گیری به سمت کیفیت عمل دو برش متفاوت از اندیشه و احساس شاعر را نسبت به زندگی و بقای اجتماعی نشان می‌دهند. شاعر در این شعر، با بیان پرسش‌هایی درباره کیفیت لحظه‌های مبارزه و چگونگی ایجاد گشایش در جامعه، امیدواری و هیجان خود را به نمایش می‌گذارد و رهنمودی برای تحلیل وضعیت موردنظر در اختیار خواننده می‌گذارد: «چگونه بود آیا؟ / و اینکه آن قفل چون گشود آیا؟» (۱۳۷۶: ۱۰۳)؛ اما در شعر "مرداب" به بیان پرسش‌هایی درباره کیفیت زندگی و رفتار مرداب می‌پردازد و خواننده را به درک عمیق‌تری از شخصیت و اندیشه خود می‌رساند: «و نه مرداب چه دیده‌است به عمر / غیر شام سیاه و صبح سپید؟ / روز دیگر ز پس روز دگر / همچنان بی‌ثمر و پوچ و پلید؟» (همان: ۸۹). در چنین پرسش‌های کیفی لحظات امیدوارانه به لحظات انفعالی تبدیل شده است. از این رو، شاعر با بیان چنین پرسش‌هایی به جای تمرکز بر خود عمل به توصیف دقیق نحوه انجام آن می‌پردازد. شاعر با تمرکز بر کیفیت عمل در این پرسش‌ها و ارزشیابی آن‌ها قصد دارد نشان دهد یک عمل با چه شوری و عمل دیگر با چه تلخی‌ای همراه است. در شعر "نادر یا اسکندر" از مجموعه آخر شاهنامه نیز زن راوی

از او می‌پرسد: «آنچه گویی، گویدم هر شب، زخم / باز هم مست و تهی دست آمده‌ای؟» (۱۳۷۵: ۲۴)؛ پرسشی که در آن نه خود عمل (یعنی آمدن) بلکه کیفیت آن چون بی‌ثمر و آشفته بودن مهم است. از این طریق راوی با پرسش از کیفیت عمل به دنبال نشان دادن نفی امید به تغییر، سرزنش، و ایجاد حس تحقیر بوده است.

۴. ۲. ۷. امکان وقوع و عدم وقوع عمل و امور

اخوان ثالث در شعرهایی نظیر "قصه شهر سنگستان"، "مرد و مرکب" و "راستی، ای وای، آیا..." از مجموعه شعر از این اوستا و شعر "آواز کرک" و "فریاد" از مجموعه شعر زمستان با بیان این نوع پرسش‌ها بار معنایی عمیقی به اشعارش بخشیده است؛ مثلاً در شعر "قصه شهر سنگستان" گفته است: «بگو آیا تواند بود کو را رستگاری روی بنماید؟ / کلیدی هست آیا کش طلسم بسته بگشاید؟» (۱۳۶۲: ۲۲). شاعر در چنین پرسش‌هایی با به کارگیری ساختارهایی نظیر «تواند بود...؟» (۱۳۶۲: ۲۲، ۳۷، ۹۶)، «مگر نه...؟» (همان: ۳۴ و ۱۰۳)، «آیا هست / نیست...؟» (همان: ۲۲، ۲۵ و ۱۳۷۶: ۸۱، ۱۱۴، ۱۳۲)، «چه...؟» (همان: ۱۴۰ و ۱۴۲) تردید و نیز موانع پیش روی خود را در مسیر دستیابی به وضعیت مطلوب جامعه با لحن اعتراضی نشان می‌دهد. این تردید او در به وقوع پیوستن رستگاری ناشی از برخورد شاعر با مانعی سخت و سنگین، یعنی غفلت و عدم مسئولیت‌پذیری مردمان هم‌عصرش است؛ همان‌گونه که در نجوا با مرغی به نام "کرک" امکان ظهور هرگونه امید و ایمان راسخ و عهد راستین را مورد تردید قرار می‌دهد: «بده... بد بد... چه امیدی؟ چه ایمانی؟... چه پیوندی؟ چه پیمانی؟» (همان: ۱۴۰). ضمن آنکه شاعر از هوشیاری مردم مأیوس شده است؛ اما دست از تلاش برنمی‌دارد و تکرار چنین پرسش‌هایی حس انتظار آمیخته به امید و امکان وقوع تحولی در آینده را نشان می‌دهد؛ همان‌گونه که در پایان شعر "قصه شهر سنگستان" با جمله پرسشی «بگو آیا مرا دیگر امید رستگاری نیست؟» (۱۳۶۲: ۲۵) قطعیت فقدان رستگاری را مورد تردید قرار داده است. اگرچه این حسرت و آرزو نشان‌دهنده مواجهه شاعر با وضعیتی است که کنترل آن در دست او نیست؛ همچنان آرزومند رسیدن به آن است. در مجموعه آخر شاهنامه نیز به صورت محدود به امکان وقوع عمل و روی دادن آن توجه شده است؛ چنان‌که راوی در شعر "پیغام" از وقوع عمل «لانه بستن و زخمه زدن» در آینده پرسیده است که بافت شعر نشان‌دهنده نفی وقوع و ناامیدی از این امر است: «دیگر اکنون هیچ مرغ پیر یا کوری / در چنین عریانی انبوهم آیا لانه خواهد بست؟ / دیگر آیا زخمه‌های هیچ پیرایش با امید روزهای سبز آینده / خواهیم این سوی و آن سو خست؟» (۱۳۷۵: ۱۰۷).

جدول ۴. بسامد جهت‌گیری انواع پرسش در اشعار مورد بررسی

درصد	انواع جهت‌گیری پرسش
۲۳/۰۷	ماهیت و نوع عمل و امور
۲۳/۴۰	هویت و حضور شخص
۱۷/۰۴	مکان و منشأ
۴/۹۶	چرایی و علت عمل
۱۶/۹۹	کیفیت عمل
۸/۱۵	امکان یا عدم امکان وقوع عمل
۶/۳۸	زمان

۵. نتیجه‌گیری

از جمله شگردهای مهم زبانی اخوان ثالث برای بیان هنری مسائل سیاسی و اجتماعی، به کارگیری انواع جملات پرسشی بود که در این پژوهش با رویکرد زبان‌شناسی آن‌ها بررسی شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد اخوان ثالث بیشتر به پرسش‌های اطلاعاتی محدود توجه داشته است تا از این طریق از مخاطبان برای پرسش‌های مطرح‌شده پاسخ‌های دقیق، جزئی، و مشخص درباره عناصر موقعیتی نظیر زمان، مکان، و منشأ انسانی رویدادها دریافت کند. این شاعر برای به دست آوردن پاسخ‌های تازه نیز از پرسش‌های اطلاعاتی گسترده استفاده کرده است؛ اما نکته قابل توجه این است که وی از طرق مختلف همچون دادن پاسخ، فضا سازی و محدود کردن پرسش‌ها با پرسش‌های بسته، کنترل‌شوندگی شدیدی بر این پرسش‌های باز داشته است و مخاطب به اجبار باید پاسخی را بدهد که گوینده مدنظر دارد. بدین ترتیب، پرسش‌های باز نیز کارکردی چون پرسش‌های بسته در اشعار شاعر دارند. از میان پرسش‌های بسته نیز پرسش بله/خیر بیشترین بسامد را در شعر اخوان داشته است. این امر دلالت بر این دارد که هدف اخوان از طرح پرسش‌های بسته بیشتر دریافت پاسخ‌های صریح و قطعی درباره وقوع/عدم وقوع و رد/تأیید رویدادها و موضوع‌ها بوده است. نتایج بررسی تفکیکی جمله‌های پرسشی در هر مجموعه نشان می‌دهد که بسامد پرسش‌های تأکیدی، از زمستان تا از این اوستا کاهش یافته است. در مجموعه اشعار آخر شاهنامه نسبت به زمستان بسامد جمله‌های پرسشی اطلاعاتی گسترده کمتر، و اطلاعاتی محدود بیشتر شده است. در مقابل در مجموعه شعر از این اوستا دوباره بسامد جمله‌های اطلاعاتی افزایش یافته است. در این مجموعه‌ها همواره بر کاربرد جمله‌های پرسشی بله/خیز افزوده شده است؛ اما جمله‌های انتخابی در هر سه مجموعه جایگاه چندانی ندارند.

بیشترین جهت‌گیری موضوعی پرسش‌ها در اشعار اخوان ثالث نیز به ترتیب به هویت اشخاص، ماهیت و نوع عمل، مکان رویدادها، کیفیت عمل، امکان وقوع یا عدم امکان وقوع عمل، زمان و چرایی رویدادها بوده‌است. نتایج بررسی تفکیکی جهت‌گیری پرسش‌ها در اشعار اخوان بیانگر آن است که پرسش از هویت و حضور اشخاص، ماهیت و نوع عمل و امور در مجموعه شعر از این اوستا در مقایسه با دو مجموعه پیشین بازتاب بیشتری داشته‌است. هدف از طراحی پرسش‌های هویتی بیان تردید در معنا و هدف زندگی اشخاص، انعکاس بیگانگی و فردیت آنان در جمع، نمایاندن بحران هویتی و ازخودبیگانگی، و در نهایت هویت‌گردانی آنان است. هم‌چنین، مقصود شاعر از بیان پرسش از ماهیت و نوع عمل و امور برای نشان‌دادن ناسازگاری نوع عمل با زمینه و بستر بروز آن بوده‌است تا با نفوذ به لایه‌های عمیق‌تر زندگی به پرسش‌هایی درباره معنای زندگی و تلاش انسان، گذر زمان و تأثیر آن بر اعمال، و جست‌وجو برای یافتن حقیقت بپردازد. درنهایت، برجستگی پرسش‌های مکانی در اشعار اخوان به دلایل مختلفی همچون تکاپوی درونی و بیرونی شاعر برای یافتن منشأ دغدغه‌های جامعه سرشار از ابهام و بلاتکلیفی، رویکرد اخوان به شعر در راستای فضاسازی و عینیت‌بخشی به مفاهیم ذهنی، نمایش حس سرگردانی و جست‌وجوی او برای یافتن یک مأوی آشنا بوده‌است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- آشوری، داریوش. (۱۳۸۰). شعر و اندیشه. تهران: مرکز.
- اخوان ثالث، مهدی. (۱۳۶۲). از این اوستا. تهران: مروارید.
- _____ . (۱۳۷۶). زمستان. تهران: مروارید.
- _____ . (۱۳۷۵). آخر شاهنامه. تهران: مروارید.
- اسداللهی، خدابخش و یحیایی، محمد. (۱۳۹۶). «بررسی مؤلفه سفر در اشعار اخوان ثالث؛ با تکیه بر تحلیل موردی شعر چاووشی». فصلنامه مطالعات زبان و ادبیات غنایی، س ۷. ش ۲۲: ۲۱ - ۳۲.
- <https://sanad.iau.ir/Journal/lyriclit/Issue/43612>
- انوری، حسن و احمدی‌گیوی، حسن. (۱۳۸۵). دستور زبان فارسی ۲. ویراست چهارم. تهران: فاطمی.

- باطنی، محمدرضا. (۱۳۷۰). توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی. تهران: امیرکبیر.
- بهیجانی، سیمین. (۱۳۷۸). یاد بعضی نفرات. تهران: البرز.
- حیدری، رسول. (۱۳۹۳). «تأملات فلسفی و هستی‌شناسانه در شعر مهدی اخوان ثالث». فصلنامه دُرّ دری. س ۴ ش ۱۲: ۲۹-۴۴.
<https://sanad.iau.ir/Journal/lyriclit/Issue/43602>
- حیدری، حسن و صباغی، علی. (۱۳۹۰). «پرسش بلاغی در شعر مهدی اخوان ثالث». فصلنامه پژوهش‌های ادبی. س ۸ ش ۳۱ و ۳۲: ۵۱-۸۰.
Doi: 20.1001.1.17352932.1390.8.31.3.2
- خانلری، پرویز. (۱۳۸۴). دستور زبان فارسی. تهران: توس.
- رحیمیان، جلال و بتولی‌ثالث، عباس. (۱۳۸۳). «منظورشناسی جمله‌های پرسشی در اشعار اخوان ثالث». نشریه علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز. س ۲۱ ش ۱ (پیاپی ۴۰): ۴۲-۵۵.
<https://www.sid.ir/paper/13340/fa>
- زارع‌احمدآباد، اعظم. (۱۳۹۲). تحلیل و بررسی زنجیره‌های پرسش و پاسخ در دادگاه‌های کیفری. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- زرقانی، مهدی. (۱۳۸۲). «اخوان ثالث در آینه شعرش». مجله زبان و ادبیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد. س ۳۶ ش ۳ (پیاپی ۱۴۲): ۱۰۵-۱۲۳.
<https://www.sid.ir/paper/423294/fa>
- شاهین‌دژی، شهریار. (۱۳۸۷). شهریار شهر سنگستان؛ نقد و تحلیل اشعار مهدی اخوان ثالث. تهران: سخن.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۰). حالات و مقامات م. امید. تهران: سخن.
- صدری، آیدا. (۱۳۹۰). بررسی و توصیف زنجیره‌های پرسش و پاسخ در فارسی محاوره‌ای. پایان‌نامه کارشناسی-ارشد، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- فرشیدورد، خسرو. (۱۳۸۴). دستور مفصل امروز. تهران: سخن.
- قادری، سلیمان. (۱۴۰۲). «بررسی ساختی و کاربردشناختی جملات پرسشی جهت‌مند در مکالمات فارسی». نشریه پژوهش‌های زبان‌شناسی. س ۱۴ ش ۲ (پیاپی ۲۷): ۱۵۳-۱۷۲.
Doi:10.22108/jrl.2023.137346.1748
- کاخی، مرتضی. (۱۳۷۹). باغ بی‌برگی (یادنامه مهدی اخوان ثالث). تهران: ناشران.
- _____. (۱۳۷۱). صدای حیرت‌بیدار (گفت‌وگوهای مهدی اخوان ثالث). تهران: زمستان.
- مختاری، محمد. (۱۳۹۹). انسان در شعر معاصر. تهران: فرهنگ نشر نو.

- نجفی، پریرسا و حق‌بین، فریده. (۱۳۹۸). «کاربرد پرسش‌ها در بازجویی». مجله زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان. س ۱۱ ش ۱ (پیاپی ۲۰): ۳۱۳ - ۳۳۳. Doi: 10.22067/lj.v11i1.82798
- نصر اصفهانی، زهرا و سعیدی، سکینه. (۱۴۰۲). «تأثیر اصول و عناصر آیین زرتشت در آثار مهدی اخوان ثالث». پژوهشنامه جریان‌شناسی شعر و داستان ادبیات معاصر ایران. س ۲ ش ۲: ۲۲۵ - ۲۵۹. https://pmlj.sku.ac.ir/article_11642.html
- وحیدیان کامیار، تقی و عمرانی، غلامرضا. (۱۳۸۶). دستور زبان فارسی. تهران: سمت.

References

- Akhavan Sales, Mahdi (1983). *Az in Avesta*. Sixth edition. Tehran: Morvarid.
- Akhavan Sales, Mahdi (1997). *Zemestan (Winter)*. Fifteenth edition. Tehran: Morvarid.
- Akhavan Sales, Mahdi (1996). *Akhar-e-Shahnameh*. Tehran: Morvarid.
- Anvari, Hassan; Ahmadi-Givi, Hassan (2006). *Persian Grammar 2*. Tehran: Fatemi Publications.
- Asadollahi, Khodabakhsh; Yahyaei, Mohammad (2017). "A Study of the Travel Component in the Poems of Akhavan Sales; Based on a Case Analysis of Chuvoshi Poetry". *Quarterly of Language and Lyrical Literature Studies*. 7 (22). 21-32.
- Ashouri, Dariush (2001). *Poetry and Thought*. Third edition. Tehran: Markaz.
- Bateni, Mohammad Reza (1990). *Description of the Grammatical Structure of the Persian Language*. Tehran: Amirkabir.
- Behbahani, Simin (1999). *The Memory of Some People*. Tehran: Alborz Publishing House.
- Farshidvard, Khosrow (2005). *Detailed grammar of today*. Tehran: Sokhan.
- Ghaderi, Soleiman (2003). "A structural and pragmatic study of directed interrogative sentences in Persian conversations". *Linguistic Studies*. 14(2). 153-173.
- Heydari, Rasoul (2014). "Philosophical and Ontological Reflections in the Poetry of Mahdi Akhavan Sales". *Dur Dari Quarterly*. 4(12). 29-44.
- Heydari, Hassan; Sabbaghi, Ali (2011). "Rhetorical Question in the Poetry of Mahdi Akhavan Sales". *Peyshekhshaye Adabi Quarterly*. 8 (31 & 32). 80-51.
- Kakhi, Morteza (2000). *The Leafless Garden (Memoirs of Mahdi Akhavan Sales)*. Second edition. Tehran: Nasheran.

- Kakhi, Morteza (1992). *The Sound of Awakened Wonder (Dialogues of Mahdi Akhavan Sales)*. Tehran: Zemestan.
- Khanlari, Parviz (2005). *Persian Grammar*. Tehran: Toos.
- Mokhtari, Mohammad (2010). *Man in Contemporary Poetry*. Tehran: Farhang Nashr No.
- Najafi, Parisa; Haqbin, Farideh (2019). "The Use of Questions in Interrogation". *Linguistics and Dialects of Khorasan*. 11(1). 313-333.
- Nasr Esfahani, Zahra; Saeedi, Sakineh (2013). "The Influence of Principles and Elements of Zoroastrianism on the Works of Mahdi Akhavan Sales". *Research Journal of the Flow of Poetry and Fiction in Contemporary Iranian Literature*. 2. 225-259.
- Rahimian, Jalal; Batoli-Sales, Abbas (2004). "Semantics of Interrogative Sentences in the Poetry of Akhavan Sales". *Shiraz University Journal of Social and Human Sciences*. 21 (40). 55-42.
- Sadri, Aida (2011). *Study and description of question and answer chains in conversational Persian*. Master's thesis. Ferdowsi University. Mashhad.
- Shahindezhi, Shahriar (2008). *King of Sangestan City; Criticism and analysis of Mahdi Akhavan Sales' poems*. Tehran: Sokhan.
- Shafiei-Kadkani, Mohammad Reza (2011). *Moods and positions of M. Omid*. Tehran: Sokhan.
- Vahidian-Kamiar, Taghi; Omrani, Gholamreza (2007). *Persian Grammar*. Tehran: Samt.
- Woodbury, H. (1994). 'The strategic use of questions in court'. *Semiotica*. 48(3/4): 197-228.
- Zare-Ahmadabad, Azam (2013). *Analysis and study of question and answer chains in criminal courts*. Master's thesis. Ferdowsi University. Mashhad.